

Олег Мазур, Святослав Терський, Тамара Подоляка

АРХЕОЛОГІЧНІ, КРАНІОЛОГІЧНІ ТА ЕТНОГРАФІЧНІ ВІДОМОСТІ ПРО БОРТЬБУ З УПИРЯМИ ЗА КНЯЖОЇ ДОБИ

Запропоновано нове трактування археологічних знахідок – черепів, пробитих цвяхами. Автори доводять, що це не результат катування монголо-татарами місцевих жителів, а обряд який символізував боротьбу з утрянми.

Ключові слова: археологічні знахідки, черепи, вампіри.

У другій половині 30-х рр. ХХ ст. на теренах історичної Волинської землі проводилася масштабна пошукова робота з метою виявлення та вивчення археологічних пам'яток. Втілював її у життя уродженець м. Володимира Олександр Цинкаловський (1898–1983)¹. Цей невтомний дослідник слов'янського середньовіччя побував у 1442 волинських населених пунктах². У 1935 р. побачила світ znana науковим колам монографія “Княжий город Володимир”³. Невдовзі вчений надрукував у “Записках НТШ” змістовну статтю, у якій істотно місце відводилося вивченню некрополів⁴. Його ж дороговказівна для наступних поколінь вчених-археологів праця “Матеріали до праісторії Волині і Волинського Полісся”, що підсумовувала багаторічні археологічні розвідки, побачила світ у Варшаві 1961 р.⁵. “Ціла

¹ Терський С. Розвиток археології та історичного краєзнавства Волині у міжвоєнний період (1919–1945 рр.). *Наукові записки Львівського історичного музею*. Львів 1998, вип. VII, с. 168; Кучинко М. Олександр Цинкаловський – видатний дослідник археології Волині. *Нариси культури давньої Волині* / За ред. Г. В. Охріменка. Луцьк 2006, с. 12–17.

² Корзонюк М. Великий дослідник нашого краю. *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20–23 січня 1998 р.* Луцьк 1998, с. 47–49.

³ Цинкаловський О. *Княжий город Володимир*. Львів 1935.

⁴ Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка, далі – Записки НТШ*. Львів 1937, т. 154, с. 186–193.

⁵ Sunkalowski O. *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. Warszawa 1961.

Володимирщина, – писав археолог, – а головню ж її південна височина була ще донедавна вкрита великими могильниками по кількасот могил і самітно розкиненими могилами. Могили було тут так багату, що навіть села, що були недалеко таких могильників, приймали від них свою назву (с. Могилюно), а дороги, що проходили через ці могильники, ще й досі зветься “могилюними дорогами”, хоч з тих могил вже й сліду нема (с. Лудин). Останки цих могильників і самітні могили збереглися досі по лісах та по сіножатах, де не зрівняв їх іще плуг орача”⁶. Стерті часом могильники вчений локалізував у багатьох населених пунктах (Устилуг, Боричів, Зимно, Новосілки, Мишів, Яновичі, Лудин, Пятидні, Микуличі, Чесний Хрест, Щенютин). Автор констатував, що “могили... називають звичайно “копцями”, “курганами”, “курганцями”, “насіпами”, “могилами”, “велетнями” й “турицями”⁷. Останній мікротопонім найчастіше локалізувався в долині р. Західний Буг. О. Цинкаловський одним із перших зробив спробу типологізації цих пам’яток, стверджуючи, що “самітні могили звичайно більші від могил із могильників. Могили з могильників мають звичайно 3–5 м в поперечнику, могили же самітні досягають 5–10 м в поперечнику (Амбукив, Цуцнів, Микуличі, Щенютин, Бірок)”⁸. Цвинтарища й поодинокі поховання дружинників княжої доби вчений відкрив у м. Володимирі та його передмістях (ур. Шкарбані, Лозівщина). Саме з цих цвинтарищ походять черепи, попробовані в області тім’яної або скроневиx кісток залізними цвяхами. Такі ж черепи О. Цинкаловський знаходив і в окремих похованнях на цвинтарях неподалік давніх володимирських церков (ур. Апостольщина, Михайловець, Спащина) або й під їх склепіннями (ур. Федорівщина, Стара Катедра). Дивовижні умисні ушкодження черепів зацікавили вченого настільки, що він присвятив цьому питанню окрему статтю⁹. Аналогічні знахідки виявляв відомий український археолог Ярослав Пастернак

⁶ Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту, с. 189.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ Цинкаловський О. Черепи людей поперевивані цвяхами на Волині. *Життя і знання*. Львів 1933, ч. 3.

(1892–1969)¹⁰, який услід за О. Цинкаловським так само розглянув їх в окремій публікації¹¹.

Під час розкопок румовищ сакральних споруд й у дзвіницях археологам та етнографам попробовані цвяхами черепи трапляються дотепер. Відомий львівський мистецтвознавець Борис Возницький пригадує, що “у 50-х роках у Володимирі був розкопаний храм, де знайшли дуже багато кістяків, у яких перебиті черепи. Археологи з Ленінграда інтерпретували його як храм християнських первомучеників”¹². Думки сучасних фахівців з цього приводу не збігаються. Так, Ю. Диба висловив гіпотезу, згідно з якою “такі акції над покійниками могли відбуватися під час поганської реакції чи з підпорядкуванням православного храму латинянам”, І. Мицько вважає, нібито “голови пробивали, якщо була підозра зв’язку покійного з відьмацтвом”, а М. Гайда нагадує: “Щодо пробитих черепів, то є теорія, що це міг зробити Володимир під час походу на землі волинян і хорватів. Він на той час був язичником і активно боровся з християнами, і це може бути його рук справа”¹³.

Коментуючи ці знахідки, сучасний історик М. Котляр зазначає: “Татари-монголи штурмом здобули Володимир після короткої облоги... Археологами знайдено на всій території міста багато людських залишок з розрубаними кістками і черепами, що були пробиті великими залізними гвіздками. Львівський археолог О. Цинкаловський вважав, що битва за місто була довга й запекла, татари з великими труднощами здобули його і помстилися на полонених, піддавши їх страшним тортурам (Цинкаловський О. Княжий город Володимир.., с. 33 та ін.). Такі самі

¹⁰ Петегирич В., Павлів Д., Филипчук М. Ярослав Пастернак і українська археологія. *Studia archaeologia*. Львів 1993, № 1, с. 7–9; Коваль І., Миронюк І. *Ярослав Пастернак – дослідник старожитностей України*. Івано-Франківськ 2006.

¹¹ Пастернак Я. Опиrowі цвях у голову. *Життя і знання*. Львів 1935, ч. 9, с. 262–264.

¹² Обговорення статті Ю. Диби “Християнське сакральне будівництво України часів княгині Ольги”. *Конференція “Ольжині читання”*. Пліснеськ, 10 жовтня 2005 року. Львів 2005, с. 58.

¹³ Там само, с. 58–59.

черепи з гвіздками в них знайдено археологами і в Києві, у шарах 40-х рр. XIII ст.”¹⁴.

Справді, археологи В. Хвойка¹⁵, М. Каргер¹⁶, С. Кілієвич, П. Толочко¹⁷, І. Мовчан¹⁸ та ін. на території давнього Києва та в його околиці дослідили масові (до 2 тис. осіб) інгумаційні захоронення, а також групові та одиничні поховання зі слідами травм на кістках черепа і посткраніального скелета, які свідчать про насильницьку смерть мешканців, заподіяну їм ординцями хана Бату. Аналогічні сліди залишили нападники також й у Володимирі¹⁹. Проте поіменовані автори зовсім не акцентують на катуваннях монголами оборонців Києва.

Небіжчиків, як правило, у мирних умовах ховали в дерев'яних домовинах, збитих залізними кованими цвяхами або дерев'яними кілками. Саме тому поруч кістяків гвіздки археологи знаходять неодноразово²⁰.

Дохристиянський звичай класти до гробу речі, які прижиттєво належали небіжчикові, трактується по-різному. Пояснюють його, наприклад, вірою в загробне життя, аналогічне земному. Небіжчика ніби збирали в дорогу з найнеобхіднішими речами²¹.

¹⁴ Котляр М. Ф. Коментар. *Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар*. Київ 2002, с. 241.

¹⁵ Хвойка В. *Древние обитатели Среднего Поднепровья*. Київ 1913.

¹⁶ Каргер М. К. *Древний Киев*. Москва; Ленінград 1959, т. 1; Москва; Ленінград 1961, т. 2.

¹⁷ Толочко П. П. *Древний Киев*. Київ 1976.

¹⁸ Мовчан І. І. *Давньокіївська околиця*. Київ 1993.

¹⁹ Раппорт П. А. Раскопки церкви “Старая Кафедра” во Владимире-Волынском. *Археологические открытия 1975 г.* Москва 1976, с. 384; його ж. “Старая кафедра” в окрестностях Владимира-Волынского. *Советская археология*. Москва 1977, № 4. с. 253–265; Кучинко М. М. Раскопки древнего Владимира-Волынского. *Археологические открытия 1975 г.* Москва 1976, с. 349–350; його ж. О раскопках во Владимире-Волынском. *Археологические открытия 1976 г.* Москва 1977, с. 322–323; його ж. *Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині*. Луцьк 1994. с. 123, 130–131; Ісаєвич Я. Д., Мартинюк А. І. *Володимир-Волинський. Історико-краєзнавчий нарис*. Львів 1988, с. 7; Аулік В. В. *Владимир-Волынский. Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды)*. Київ 1990, с. 119–122.

²⁰ Мовчан І. І. *Вказ. праця*, с. 149, 156.

²¹ Гузій Р. Похоронні звичаї та обряди. *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат*. Львів 2006, т. 2, с. 569–584; його ж. *З народної танатології: карпатознавчі розсліди*. Львів 2007.

Приклади псування речей, зброї, биття кераміки, на думку деяких дослідників, свідчать про страх, який охоплював живих перед мертвими²². Практику зумисного ушкодження, ламання, спалювання, викидання речей, які належали небіжчикові, знали наші пращури, а його пережитки трапляються й нині.

Спрадавна вважалося, що померлий міг брати під захист свій рід, а міг і зашкоджувати йому, якщо кривняки гідно його не задобрили. Джерелом шкідливого впливу в уявленнях багатьох етносів міг бути або сам небіжчик, або речі, якими він колись користувався.

Обрядові дії з давніх-давен мали за мету захищати живих перед тими, що відійшли у вічність. З таких уявлень про життя людини після смерті постав культ мертвих²³. Тих померлих, що не знали спокою, можна було позбутися різними способами²⁴. Наприклад, на мерця кидали подушку, “ловили” його свяченим поясом²⁵. Та найпевнішими засобами припинити “відвідини” небіжчика вважалося покласти до труни різні обереги як-от часник, мак, тернину, подрібнене скло, вуглину тощо, обсипати тіло маком, зв’язати руки і ноги стеблами ожини, дати до рота часник, глід, цвяхи, камінці, забити у п’яти голки, вбити у могилу осиковий кілок чи пробити цвяхом або ж залізним зубом борони череп²⁶. (Див. рис. 1.)

О. Цинкаловський також вважав практику пробивання черепа цвяхом своєрідним виявом боротьби з непроханими “відвідувачами” після їхньої смерті. Ця та перелічені вище гіпотези, на наш погляд, потребують перевірки й уточнення, чому й присвячена дана розвідка.

²² Семенова М. *Быт и верования древних славян*. Санкт-Петербург 2000, с. 102–109.

²³ Гальковський К. М. *Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси*. Харьков 1916, т. 1, с. 79, 83; Іларіон, митрополит. *Дохристиянські вірування українського народу*. Київ 1994, с. 233.

²⁴ Baranowski V. *W kręgu wierzeń i wilkolaków*. Łódź 1981, s. 50–63.

²⁵ Гринів О. І. *Світоглядні уявлення та вірування. Українське народознавство. Навчальний посібник* / За загальн. ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва. Львів 1994, с. 84.

²⁶ Гузій Р. *З народної танатології...*, с. 108.

Іл. 1. Череп, пробитий залізним цвяхом із розкопок 1870 р. при дорозі поблизу поселення Бики (Пйотркув, Польща)

Літописні статті з відомостями про жорстокість та звірства монгольських завойовників під час походів на руські князівства, на жаль, надто лапідарні аби почерпнути з них інформацію про предмет нашого дослідження. Переважно тогочасні книжники повідомляють про наслідки бойових дій давніх русичів з монголами не вдаючись до подробиць. Так, у описі Калкського побоїща (30.05.1223) (у літописі – *Алецькое побоище*. – Авт.) київський літописець занотував: “Татаромъ же побѣдившимъ Русьскыя князя, за прегрешение крестьянское пришедшимъ и дошедшим до Новагорода Святополчьского: не вѣдающимъ же Руси льсти ихъ, исходяху противу имъ со кресты, они же избиша ихъ всихъ”²⁷. Новгородський літописець додав: “А городъ вѣзьяшь, и люди исѣкоша, и ту костью падоша; а князи имъше, издавиша, подѣкладъше подъ дѣки, а сами вѣрху сѣдоша обѣдати, и тако животь ихъ концяша”²⁸.

Та найважливішою для нас є згадка “Не бѣ бо на Володимери не осталъ живый, церкви пресвятыя Богородици исполнена трупя, и иныя церкви наполнены быша трупя и телесъ

²⁷ *Летопись по Ипатьскому списку*. Санкт-Петербург 1871, с. 497. Переклад Л. Махновця: “І сталася перемога над усіма князями руськими, якої ото не було ніколи. Татари ж, перемігши руських князів за гріхи християн, пішли й дійшли до Новгорода Святополчьського, а руси, які не знали лукавства їх, виходили назустріч їм із хрестами, і вони побили їх усіх”. Див.: *Літопис Руський* / Пер. з давньоруськ. Л. С. Махновця. Київ 1990, с. 381.

²⁸ *Новгородская Первая летопись старшего или младшего изводов*. Под ред. А. Н. Насонова. Москва; Ленинград 1950, с. 63. Переклад О. Мазура: “А город узяли, і людей посікли, і тут кістками полягли; а князів схопивши, придушили, поклавши під дошки, а самі зверху посідали обідати, і так життя їх скінчилось”.

мертвих”²⁹. Як бачимо, літописці жодного разу не описали випадків тортур місцевих мешканців монголами, які використовували б з цією метою цвяхи-гвіздки. Під час штурму руських градів монголи застосовували облогові стінобитні машини-“пороки” чи метавки, звичну для вершників холодну зброю (шаблю) та луки, від яких найчастіше гинули оборонці, рідше – бойові сокири, булави чи келепи³⁰. Останні, дійсно, могли завдати супротивникові рану округлої форми, схожу за формою отвору на пробиту цвяхом.

Відтак, звернемося до свідчень самовидця монгольської присутності Іоанна де Плано Карпіні³¹. Як і попередньо, головну увагу зосередимо на описі монгольського озброєння та способів страти ними людей. Проїжджаючи землями, які захопив хан Бату, домініканський монах був вражений значною кількістю незахоронених людських останків: “*In hac etiam terra et in Comania multa inunimus capita et ossa mortuorum hominum, super terram iacentia tanquam sterquilinum*”³². Жорстокість монголів так само вразила цього подорожнього: “*Crudeles adeo sunt, ut nec senem reuerentur, neque puerorum misereantur. Effusio sanguinis apud eos tanquam effusio aquae reputatur, humanorumque corporum prostratio tanquam stercorem coaceruatio computatur. Nec solum in vnam gentem, sed etiam in Christianorum et omnium aliorum hominum exardescunt extinctionem. Itaque in occisione hominum exultantes gloriantur, et in multitudine occisorum anima eorum mirabiliter delectatur. Itaque de rupibus homines praecipitant, flios*

²⁹ Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. Київ 2002, с. 102.

³⁰ На озброєнні ординців-вершників кримських ханів XIV–XVII ст., за свідченням сучасників, були бойові палиці з прив’язаними до них кінськими щелепами. Цією “зброєю” завдавались удари по голові супротивників. Цей тип зброї номадів, мабуть, має давніше походження та використовувався монголами за княжих часів.

³¹ Исторические сочинения Иоанна де Плано Карпини, которого папа Инокентий IV посылал послом к татарам в 1240 году. *Собрание путешествий к татарам и другим восточным народам в XIII, XIV и XV столетиях*. Санкт-Петербург 1825.

³² Там само, с. 27. Переклад О. Мазура: “У цій землі, так само як і в Команській, ми бачили багато черепів і костей мертвих людей, які лежали на землі наче кізьяк”.

*colla ponendo super lapides excerebrant, aliisque lapidibus ipsum terendo collum occiunt. Inrantes domos homines etiam timore mortis absconditos, infixo cultello in corde, occidunt, et sanguine eorum adhuc de vulneribus effluente, sedent et comedunt ac bibunt, dicentes, iterumque percutientes; Ecce modo iacetis hic vos inimici nostri. Multa quoque in eis est dolositas, fallacia et mendacitas*³³. Щодо озброєння, то на нього П'яно Карпіні звертав особливу увагу³⁴. Вістря монгольської стріли мало б залишитись у досліджува-

³³ *Историческое сочинение...*, с. 111. Переклад О. Мазура: “Вони настільки жорстокі, що не мають жалю ні до старих, ні до немовлят. Пролиття крові вважають вони не більш, ніж пролиттям води, а лежачі простерті людські трупи за купи гною. Вони горять бажанням винищити не тільки один якийсь народ, але й християн і всіх решту людей. Таким чином, нахваляючись забиттям людей, вони незвичайно насолоджують свою душу багатьма убитими: одних скидають з гір, інших, кладучи шиєю на камінь, розбивають голову до мозку, а в інших тим же каменем відпилюють шию. Заходячи в будинки, проживаючих у них, напівмертвих зі страху, убивають, встромляючи їм у серце ніж, та ще під час витікання крові з ран, сідають, їдять та п’ють, і, вражаючи, знову говорять: “Так лежите тут, вороги наші”. Вони сповнені підступністю, хитрістю та лукавством”.

³⁴ *Историческое сочинение...*, с. 125. Переклад О. Мазура: “Вони ж, скинувши із себе іго рабства, пішли зі своєї землі озброївшись луками та стрілами, запорами та палицями...”; “Кожен повинен мати два або три луки, або хоча б один справний, та три великих сагайдаки, наповнені стрілами, також сокиру та шнурки для перетягування машин. У багатих людей є гостроконечні мечі, загострені тільки з одного боку і дещо скривлені”; “Деякі з них мають списи, у яких залізе (наконечник. – Авт.), зігнуте гачком для того, щоб стягувати, якщо можна, людину зі сідла. Стріли їх довжиною у дві п’яді, одну долоню та два пальці. Позаяк п’яді бувають різними, то ми розуміємо тут геометричну: дванадцять ячмінних зерен впоперек становлять палець, а шістнадцять пальців становлять геометричну п’ядь. Залізе на стрілах дуже гостре та ріже з обох боків як двосторонній меч; вони завжди носять при колчані пилку для виготовлення стріл. Нижній кінець залізя гострий, довжиною у палець і насаджується на дерево. Щити виготовляються з вербових або інших прутів. Для стрільби по птахів, звірині і безбройних людях у них є інші стріли, довжиною у три пальці; для стрільби ж птахів і людей у них є й інші усілякі стріли”; “Фортеці беруть вони наступним чином. Якщо трапиться така фортеця, вони оточують її, а інколи облягають так, що ніхто не може в неї увійти, чи вийти із неї. Б’ють сильно машинами і стрілами не перестаючи ні вдень, ні вночі, щоб обложені не мали спокою... Якщо цим засобом не можуть її здобути, то пускають грецький вогонь; інколи навіть беруть жир з убитих людей і, розтопивши його, ллють на будинки; якщо на цей жир потрапить вогонь, то загасити його майже неможливо”; “Одних обдаровують ласкою і дозволяють їм поїхати додому, а інших гублять питтям чи отрутою”.

ному черепі XIII–XIV ст. Але у цьому випадку ушкодження завдане таки цвяхом чи залізним шворнем.

Таким чином, описані археологами поховання людей княжої доби, а також відображення писемними джерелами наслідків ординського нашествия, дозволяють зробити попередній висновок про необхідність розрізняти людські останки з механічними ушкодженнями черепа та кісток посткраніального скелета, що їх завдавали зброєю від тих черепних пошкоджень, які ми схильні розглядати радше у контексті протиборства дохристиянських і християнських вірувань, насамперед, давніх вірувань в упирів.

Гл. 2. Вигляд спереду

Гл. 3. Правобічний вигляд

Гл. 4. Лівобічний вигляд

Гл. 4. Потилічний вигляд

Іл. 5. Вигляд основи черепа

Іл. 6. Вигляд згори

Череп з цвяхом, що його відшукав О. Цинкаловський, потрапив до фондів Львівського історичного музею (інв. №. ЛІМ КР 23497). Цей череп свого часу не належав визначній особі чи смертельно пораненому у бою воїнові. Докладний огляд характеру ушкодження черепа, фотофіксування Святослава Терського та краніометричні поміри Олега Мазура переконливо засвідчують, що воно завдане небіжчикові.

За основними антропологічними параметрами та їх порівнянням з даними помірив давніх волинян, що їх провели наші попередники, маємо всі підстави для віднесення його до типового “волинського” антропологічного типу³⁵, який зберіг донині найхарактерніші риси волинського варіанта Північної антропологічної зони України (обіймає Волинську і південь Рівненської, північні райони Тернопільської і Львівської областей). Саме про такі риси відомий український антрополог В. Дяченко писав: “Мимоволі впадає у вічі натяк на якесь збереження кроманоїдних ознак у сучасного українського населення Волині, а також Правобережного Полісся”³⁶.

³⁵ Докладний опис та результати обмірів черепа наведено у нашому іншому повідомленні: Мазур О., Терський С. Череп волинського упира (друкується у “Народознавчих зошитах”).

³⁶ Макарчик С. А., Мазур О. К. Антропологічні риси українців. *Етнографія України. Навчальний посібник*. За ред. С. А. Макарчука. Львів 2004, с. 148–169; Мазур О. Антропологічне вивчення Крилоського некрополя. *Християнська*

На тлі сучасного інформаційного засилля численних безглузких кінематографічних “шедеврів” про упирів-вампірів (звільгаризованого і спалюженого американцями США первісного змісту передодня всіх святих (Hallwe’en), коли вірні католицького обряду поминають померлих), сучасним етнографам з’ясувати особливості уявлень давніх українців про упирів (як, врешті, й інших демонологічних істот і людей з надприродними властивостями) стає щораз важче. Тому особливої цінності набувають фольклорні матеріали, зібрані впродовж минулих століть. Непогомовні атеїстично-пропагандистські заходи в часи СРСР також на тривалий час стали причиною деформації такого роду вірувань та фактично призупинили їх вивчення. Усе ж, на думку А. Пономарьова, “не випадково упир найбільш повно описаний визначними українськими етнографами і письменниками кінця ХІХ – початку ХХ ст.: І. Франком, В. Гнатюком, В. Шухевичем, А. Онищуком, В. Милорадовичем, М. Сумцовим, Б. Грінченком та ін.”³⁷.

За браком місця ми не розглядатимемо здобутків усіх вітчизняних та зарубіжних етнологів, позаяк лише бібліографія їхніх праць потребувала б у кільканадцять разів більшого обсягу статті³⁸. Основну увагу звернемо на маловідоме навіть фахівцям народознавче дослідження, що належить перу талановитого

спадщина Галицько-Волинської держави: ціннісні орієнтири духовного поступу українського народу. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Івано-Франківськ; Галич 2006, с. 132–136; Його ж. Етапи антропологічних студій на українсько-білоруському пограниччі. Поліссезнавство: наукові фольклорно-етнологічні та мистецтвознавчі студії. Рівне 2006, с. 81–90.

³⁷ Пономарьов А. П. Царина народної уяви та її класичні розробки. *Українці: народні вірування, повір’я, демонологія*. Київ 1991, с. 11.

³⁸ Бібліографія української народної демонології. *Українці: народні вірування, повір’я, демонологія*. Київ 1991, с. 624–635; Власова М. Н. *Русские суеверия*. Санкт-Петербург 1998, с. 169–174; Гальковський К. М. *Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси*. Харьков 1916, т. 1; Гура А. В., Левкиевская Е. Е. Волколак. *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*. Под ред. Н. И. Толстого. Москва 1995, т. 1, с. 418–420; Зеленин Д. К. *Очерки русской мифологии*. Москва 1995; Левкиевская Е. Е. Вампир. *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*. Москва 1995, т. 1, с. 283–286; Левкиевская Е. Е. Железо. *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*. Москва 1999, т. 2, с. 198–201; Левкиевская Е. Е., Плотникова А. А. Двоедушники. *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*. Т. 2, с. 29–31.

етнолога ХХ ст. Зенона Кузелі (1882–1952)³⁹, “Причинки до народніх вірувань з початком ХІХ ст. Упирі і розношене зарази”⁴⁰.

Прослідковуючи генезу вірувань в упирів, З. Кузеля переконливо довів їх архаїчність та пов’язав передусім з прадавніми віруваннями про можливість “повернення” мерців, однією з категорій яких уявляються упирі. Вони нібито відплачують немилим людям. Ці уявлення зустрічаються незалежно один від одного в усіх народів світу на різних ступенях їх розвитку”⁴¹. Аналізуючи бібліографію з вказаної тематики, автор перелічив значну кількість розвідок, присвячених поясненню та систематизації вірувань про “повернення” покійників, підтверджуючи власну гіпотезу джерелами, які увійшли до складу західноєвропейських збірок етнографічних матеріалів. Водночас учений високо оцінив здобутки українських дослідників, зокрема, наголосив на важливості використання методу порівняльного аналізу у працях М. Сумцова, О. Потебні, О. Єфименко, відзначив джерельну цінність збірок М. Драгоманова, В. Антоновича, П. Чубинського, Б. Грінченка⁴², а передовсім – “Знадобів до українсько-руської демонології” В. Гнатюка⁴³. Останній опрацював велику кількість творів церковної та світської літератури ХІІІ–ХVІІІ ст., архівних документів з даними про побутування вірувань в упирів. З. Кузеля навіть окремі писемні свідчення з праць свого попередника.

Вважаючи вірування українців в упирів (поряд з їх російськими та білоруськими аналогами) такими, що найменше зазнали чужоземного впливу, З. Кузеля, все ж, визнавав

³⁹ Погребенник В. Визначний українознавець Зенон Кузеля. *Українознавство*. Київ 2002, № 4, с. 6–14; 2003, № 1, с. 274–281; Подоляка Т. Засади етнографічних досліджень Зенона Кузелі (на матеріалах періодики Галичини і Буковини першої чверті ХХ ст.). *Народознавчі зошити*. Львів 2004, № 5–6, с. 797–801; Янів В. Життєвий шлях Зенона Кузелі. *Записки НТШ*. 1962, т. 169, с. 3–14.

⁴⁰ Кузеля З. Причинки до народніх вірувань з початком ХІХ ст. Упирі і розношене зарази. *Записки НТШ*. Львів 1907, т. 80, с. 109–124.

⁴¹ Там само, с. 110.

⁴² Там само, с. 112.

⁴³ Знадоби до галицько-руської демонології, т. 1. Зібрав В. Гнатюк. *Етнографічний збірник*. Львів 1904, т. 15; т. 2, вип. 1, 2. Львів 1912, т. 33, 34. Докладніше про це див.: Шеремета О. *Володимир Гнатюк і українська етнографічна наука кінця ХІХ – початку ХХ століття*. Львів 2008.

“українського упиря” досить компільованою істотою⁴⁴. Це пояснюється тим, що “упир” – найрозповсюдженішим значенням поняття було “мрець, що повертається на землю”, – міг бути також живою людиною. У цій праці знаходимо свідчення про те, що ще у XVIII–XIX ст. відомі випадки вбивства (“пробили осиковим колом”, “спалили”, “священника оббили майже на смерть, закопали в яму, пробили осиковим колом і засипали живцем землею”⁴⁵), мотивацією яких стало саме це вірування. З дослідження довідуємося й про те, що за народними уявленнями упирі можуть перетворюватися на тварин (вовка, kota, собаку, літаючого змія, сарну) та володіють вмінням ворожби і передбачення майбутнього. Зокрема, автор відзначив первісну тотожність лексем “упир” і “чарівник”. На основі даної праці систематизація упирів набуває такого вигляду: 1. Покійники: чарівники за життя; відлучені від церкви (самовбивці, прокляті, еретики); 2. Живі: а) “вроджені”: діти із шестипалими руками чи ногами; діти, хворі на рахіт; дитина, чия мати вагітною дивилася на священника під час великого входу; б) “набуті”: будь-яка людина, яку обвіє сильний вітер (в цьому випадку у ньому вбачають дідька); в) спільні ознаки зовнішності та особливості вдачі: червоне лице і за життя, і після смерті; відсутність носового хряща; злі, лихі люди.

Як бачимо, на народні архаїчні вірування українців значний вплив мало християнство. Це, зокрема, прослідковується у трактуванні упирів як категорії людей, відлучених від церкви охоронними діями, спрямованими проти “повернення” небіжчика, як-от: освячення хати, церковний дзвін-перебір (поховальний дзвін, один із чотирьох канонічних видів: благовіст, перебір, передзвін, звоніння⁴⁶). Далі автор перелічує значну кількість вандальських руйнувань могил та калічення тіл покійників, ритуальні вбивства тощо, що власне і є свідченням архаїчної охо-

⁴⁴ Кузеля З. Причинки до народніх вірувань..., с. 114.

⁴⁵ Там само, с. 113.

⁴⁶ Мазур О., Демчик М. Дзвони і дзвоники в українському побуті, фольклорі та ономастиці. *Дзвони в культурі народів світу*. Луцьк 2009, с. 27–41.

ронної практики, на чому наголошує сучасний дослідник поховальної обрядовості Р. Гузій⁴⁷.

У контексті порушеного нами питання особливої уваги заслуговують відомості про інші способи боротьби з упирями, які розглядаються у праці З. Кузеля, а саме: 1. “трумну забивають міцно цвяхами”; 2. “кажуть видзвонювати на дзвіниці”; 3. “кличуть наперед священика, аби заляв небіщика” та забив “восиковий кілочок в голову”; 4. “коли в гробі є шпари і мерлець ними виходить, то вистарчить заложити” осичиною; 5. “треба утяти голову”, яку “кладуть звичайно поміж ноги”; 6. “відрубують лише ноги, або підтинають жили у ніг”; 7. “в давніших часах уживало ся для винищення упирів огня”⁴⁸.

Останній спосіб, безперечно – найархаїчніший, позаяк, за дослідженнями сучасного історика Ю. Карпенка та мовознавця Т. Лукінової, первісне значення слова “упир” можна етимологізувати як “неспалений”, а слова “вовкулак” – як синонім до “упир-перевертень” – людини, що перевернулася на вовка (дослівно – вовча шкура; пригадаймо, наприклад, як у “Слові о полку Ігоревім” князь Всеслав “влькомъ путь прерыскаше” чи княжого воеводу на ім’я *Вовчий Хвіст*. – *Авт.*⁴⁹). Цікаво, що слово “волколак” не фіксується у російських етнічних землях⁵⁰. Натомість українцями затрачено уявлення про таку зловорожу істоту як “колокольный ман” (“колокольный мужик”, “еретик”) – упир, якого не приймає земля, через що він вимушений жити на дзвіниці, звідки падає після третього удару дзвону⁵¹, адже дзвін в уявленнях практично усіх етносів здатен побороти нечисту силу. Мабуть, саме тому пробиті черепи упирів українські селяни здавен відносили саме під дзвони.

⁴⁷ Гузій Р. Зенон Кузеля – дослідник поховальної обрядовості українців. *Народознавчі зошити*. Львів 2000, № 6, с. 1012–1016.

⁴⁸ Кузеля З. Причинки до народніх вірувань..., с. 117–119.

⁴⁹ Цей та інші подібні сюжети детально аналізує Л. Залізняк. Див.: *Образ Вовкавоїна в козацькій міфології. Нариси стародавньої історії України*. Київ 1994, с. 151–162.

⁵⁰ Гура А. В., Левкиевская Е. Е. Волколак. *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*. т. 1, с. 418–420.

⁵¹ Власова М. Н. *Русские суеверия*. Санкт-Петербург 1998, с. 169–174.

Дохристиянський вплив у способах знищення упирів помітний також на прикладі використання такого “знаряддя” з обереговими функціями як осиковий кілок – адже осикове дерево справдана вважалося “найкращим та надійнішим оберегом од нечистої сили”;⁵² з нього виготовляли труни для упирів. Пізніше, під впливом християнства, осика набула значення “нечистого” та “заклятого” за зраду Всевишнього дерева⁵². Гвіздок (цвях) в християнських повір’ях є “символом страстей Господніх, оскільки, розпинаючи Христа, забивали в руки і ноги цвяхи”⁵³. Наприклад, українці та серби забивали гвіздок у лавку, на якій лежав покійник зі словами: “Забиваю тя ту, абись стояв за всі голови, доки ти ту аби ти нікому за нас хрещених – не шкодило”. Не виключаємо, що залізний цвях замінив у деяких народів (наприклад, болгари з метою відігнати упиря промовляють слова: “Дайте мені солене залізо”) осиковий кілок, бо метал, з якого його викували, так само вважався “помічним”⁵⁴.

Таким чином, слід погодитися з твердженням З. Кузеля, що “славянські племена доховали віру в упирів в найчистішим виді, так що дехто навіть бачив у них її джерело, і стали нині її осередком”⁵⁵. Звичайно, найдавніші вірування в упирів у часи діяльності вченого значною мірою втратились або стали малозрозумілими. Та вони залишалися б ще менш зрозумілими для його наступників, якби цей талановитий етнограф не узагальнив матеріали своїх предтеч.

Отже, вивчення археологічних артефактів й краніологічних матеріалів, дозволяє зробити наступні висновки: 1. Необхідно розрізнити людські рештки з механічними ушкодженнями черепа та кісток посткраніального скелета. Безперечно, неодноразово їх завдавали при військових сутичках. Та, як з’ясувалося, нерідко такі ушкодження не можна інтерпретувати однозначно як військового походження. 2. Характер пошкоджень деяких кісток потверджує, що вони не мають нічого спільного з тогочасною

⁵² Скуратівський В. *Русалії*. Київ 1996, с. 392–393.

⁵³ Жайворонок В. *Знаки української етнокультури. Словник-довідник*. Київ 2006, с. 132.

⁵⁴ Левкиевкая Е. Е. Железо, с. 199.

⁵⁵ Кузеля З. Причинки до народніх вірувань..., с. 111.

зброєю. Ми схильні розглядати їх у антропологічному дискурсі, а саме у контексті протистояння дохристиянських і християнських вірувань, насамперед, боротьби з упирями.

Oleh Mazur, Sviatoslav Terskyi, Tamara Podoliaka. ARCHAEOLOGICAL, CRANIOLOGICAL AND ETHNOGRAPHICAL DATA ABOUT FIGHTING VAMPIRES DURING THE PRINCELY ERA

The article proposes a new interpretation of the archeological data – skulls hit by nails. The article has sought to prove that it was not a result of tortures inflicted by Tatars on the local peoples, but a ritual which symbolized the fight with.

Key words: archeological data, skulls, vampires.